

Crngrob: Bolfgangova Sv. Ana Samotretja spet z nami

Izvilleček

Romarska cerkev Marijinega oznanjenja v Crngrobu je eden najpomembnejših spomenikov starejše likovne umetnosti na Slovenskem. Mojster Bolfgang je leta 1453 okrasil stene vzhodne traveje severne ladje s freskami, ki izdajajo značilnosti poznogotskega realističnega plastičnega sloga.

France Stele, vodja Spomeniškega urada za Slovenijo, je leta 1935 odločil sneti tri slabše ohranjene Bolfgangove podobe, ki so prekrivale kakovostne freske iz začetka 14. stoletja. Konservator-restavrator Matej Sternen je s strapiranjem uspešno snel le Sv. Ano Samotretjo; prenesel jo je na nov nosilec, konserviral ter pripravil za prezentacijo. Leta 1952 je bila vključena v razstavo Muzeja cerkvene umetnosti na Blejskem otoku. Po njegovi ukinitvi sredi šestdesetih let se je za njo izgubila vsaka sled; v strokovni literaturi je veljala za pogrešano.

Konec leta 2021 so se predstavniki Župnije Stara Loka, katere podružnica je crngrob-ska cerkev, obrnili na Narodno galerijo; v Steletovem vodniku po Crngrobu so zasledili podatek, da hrani Bolfgangovo sneto fresko. S pomočjo fotografije, ki jo je leta 1952 na blejskem otoku posnel konservator Marijan Zadnikar, smo identificirali Sv. Ano Samotretjo (freska, 150 x 116 cm; inv. št. NG S 3343) neznane avtorja, neznane provenience in časovno neopredeljeno; prepoznali smo delo Mojstra Bolfanga, iz Crngroba nastalo leta 1453.

Ključne besede: Crngrob, Mojster Bolfgang (ok. 1450–1465), Sv. Ana Samotretja, freska, strapiranje, Muzej cerkvene umetnosti (Blejski otok)

Auszug

Ehrengruben am Moosbach: Maister Bolfangs Anna Selbdritt wieder unter uns
Die Wallfahrtskirche Mariä Verkündigung im Ort Ehrengruben am Moosbach (Crngrob) ist eines der wichtigsten Denkmälern der älteren bildenden Kunst auf slowenischem Boden. Meister Bolfgangus hat im Jahr 1453 das östliche Joch des Nordschiffs im spätgotischen, plastischen, realistischen Stil in Freskotechnik bemalt.

France Stele, der Leiter des Denkmalschutzes für Slowenien, hat im Jahr 1935 entschieden, dass drei schlecht erhaltene Fresken des Meisters Bolfgangus abgenommen werden, weil sie besser erhaltene Fresken aus dem Anfang des 14. Jh. überdeckten. Der Restaurator Matej Sternen hat mit dem Strappo-Verfahren nur das Bildnis der Anna selbdritt erfolgreich abgenommen, ihr einen neuen Träger gemacht und sie für Präsentationen konserviert und vorbereitet. Im Jahr 1952 wurde sie in die Ausstellung im Museum der kirchlichen Kunst an der Insel des Veldesers See einbezogen. Nach der Abschaffung des Museums Mitte der 60. Jahre geht die Spur nach Bolfgangus Anna selbdritt verloren und galt in der Fachliteratur als vermisst.

Ende des Jahres 2021 haben die Mitglieder der Pfarre Altlack, die Kirche in Ehrengruben am Moosbach ist ihre Filialkirche in der Narodna galerija nachgefragt, weil France Stele im Führer über Crngrob schrieb, dass die Freske da aufgehoben sei. Mit Hilfe einer Fotografie, die im Jahr 1952 an der Insel des Veldesers See der Konservator Marijan Zadnikar aufgenommen hat, haben wir die Anna selbdritt identifiziert (Freske, 150 x 116 cm; inv. Nr. NG S 3343) Autor unbekannt, Provenienz unbekannt, zeitlich unbestimmt: Wir haben das im Jahr 1453 in Ehrengruben am Moosbach entstandene Werk von Meister Bolfgangus erkannt.

Schlüsselwörter: Ehrengruben am Moosbach, Meister Bolfgangus (um 1450–1465), Anna selbdritt, Freske, Strappo-Verfahren, Museum der kirchlichen Kunst (Insel am Veldesers See).

Kdo ne pozna romarske cerkve Marijinega oznanjenja v Crngrobu blizu Škofje Loke, enega najpomembnejših spomenikov starejše likovne umetnosti pri nas, ki ga ceni ne le domača, temveč tudi tuja umetnostnozgodovinska stroka, se glasijo uvodne besede spletne predstavitve Bolfgangove Marije, ki časti Dete – kopije freske, ki je vključena v srednjeveško zbirko umetnosti v okviru stalne razstave starejše likovne umetnosti na Slovenskem v Narodni galeriji v Ljubljani.¹

Izvirna podoba namreč predstavlja del poslikave Mojstra Bolfanga, ki krasi vzhodno travejo² severne ladje tega znamenitega ne le verskega svetišča, temveč tudi umetnostnozgodovinskega spomenika; stroka ga je prepoznala kot izjemnega že pred mnogimi desetletji,³ država pa je to potrdila, ko ga je razglasila za spo-

1 Jenko, Mojca: *Mojster Bolfgang (ok. 1450–1465), Jezusovo rojstvo*, 1453; NG S 1620, Narodna galerija, 2020. https://www.youtube.com/watch?v=e_kSlvdODIY&t=22s (3. 2. 2022).

2 Traveja je arhitektonska prostorska enota v okviru ene obočne pole.

3 Prim.: Koman, Crngrobska cerkev v strokovni literaturi, str. 113–141; Zadnikar, Mojster Bolfgang na Gornjem Porenju : nekateri novi viri za sliko Kristusovega rojstva v Crngrobu, str. 71–99; Križnar, Höfler, Sánchez Soto, Las corrientes europeas del gótico : análisis de pinturas murales góticas del siglo XV de la iglesia de la Anunciación de María (Crngrob, Eslovenia), str. 83–88; Križnar, Fragmenti stenskih poslikav, hranjenih na Filozofski fakulteti v Ljubljani, in njihova provenienca, str. 167–173; Höfler, *Der Meister E. S. : ein Kapitel europäischer Kunst des 15. Jahrhunderts*, str. 26, op. 21, str. 165; Höfler, Mojster Bolfgang iz Crngroba in Gornje Porenje, str. 133–141; Cerkovnik, Freske Mojstra Bolfanga iz leta 1453 v romarski cerkvi v Crngrobu, str. 147–157; Cerkovnik, Nekaj opažanj o sv. Ani Samotretji Mojstra Bolfanga v Crngrobu, bakrorezu Israela van Meckenema in izgubljeni kompoziciji Mojstra E. S, str. 211–220; Cerkovnik, »Maister Jurko ist schuldig die alltn

menik državnega pomena.⁴ Avtorica, ki se je osredotočila na natančnejšo ikono-grafsko in slogovno analizo naslovne umetnine, je uvodoma predstavila celotno poslikavo Mojstra Bolfganga, ki krasi vzhodni del severne stranske ladje. Njegovo delo v našem prostoru predstavlja precejšnjo kakovost: na vzhodni steni zgoraj danes vidimo *Marijo, ki časti Dete*, kar je le levi del nekdanjega celotnega prizora z *Jezusovim rojstvom*; na južni steni je zgoraj dopasno upodobljen sv. Jernej, pod njim štiri celopostavne svetnice – od leve proti desni sv. Doroteja, sv. Katarina, sv. Barbara in sv. Marjeta; na nasprotni strani – na severni steni iste traveje – je zgoraj dopasno upodobljen sv. Volbenk – Bolfgangov patron, v pravokotnem polju pod njim pa nam je freskant zapustil napis, s katerim sporoča svoje ime⁵ in letnico 1453, datacijo nastanka teh podob. Poleg rastlinske dekoracije na oboku, mesnatega akanta, je to vse, kar se je od Bolfgangovih stenskih slik ohranilo v Crngrobu do današnjih dni.

V prvem vodiču, ki opisuje to imenitno romarsko cerkev in je izšel leta 1936, je njen avtor Janez Veider (1896–1964), tedanji starološki kaplan, v opisu Bolfgangovih fresk med drugim zapisal:

[...] Nižje od Rojstva je bila upodobljena Poklonitev treh kraljev, ki so jo sneli za muzej. Spet je bil na levi sličen stoječ Jožef kot zgoraj. Spredaj je sedela na stolu veličastna Mati božja z Detetom, ki se je sklanjalo h klečečemu kralju. [...] Poleg napisa (pod sv. Volbenkom – op. avtorice) je bila lepa slika sv. Ane Samotretje z Marijo in Jezuščkom, ki so jo morali tudi sneti za muzej, ker je zakrivala starejše slike. Še nižje doli je naslikal Bolfgang še sv. Martina, ki mu je sedanji oltar posvečen. Brez dvoma je ob tej sliki bila postavljena oltarna miza, [...]. Na zeleni pokrajini polni cvetlic je jezdil belega konja mladenič Martin, ki je nudil siromaku polovico plašča. V ozadju je bila drevesna pokrajina na desni, na levi grajska arhitektura. Zelo pičli so bili ostanki te slikovite freske, ki so jih sneli za muzej. Da je pred fresko res stala oltarna menza, nam pričajo tudi vdolbine v zidu, kjer so pač bile opore za menzo. [...]»⁶

Iz navedenega torej razberemo, da na stenah vzhodne traveje severne ladje danes manjkajo tri snete podobe: *Poklon kraljev* na vzhodni steni, *Sv. Ana Samotretja* in oltarna freska s *Sv. Martinom*, ki deli plašč na severni. Veider nas tudi seznani, da so vse tri *sneli za muzej*,⁷ zapisal pa je tudi, da so bile ohranjene skromno, mestoma celo fragmentarno.

Tudi umetnostni zgodovinar France Stele (1886–1972), tedanji vodja spomeniške službe za Slovenijo,⁸ nam je v svojih terenskih zapiskih o teh podobah zapustil

drey khor abzebrechen.« : o starih treh korih romarske cerkve v Crngrobu, str. 115–126; Koman, Cerkev Marijinega oznanjenja v Crngrobu, str. 265–279.

4 Uradni list RS, št. 81/99-3815, 115/2003-5030. <http://giskd2s.situla.org/rkd/Opis.asp?Esd=72> (30. 1. 2022).

5 *Bolfgangus de ...cz...*

6 Veider, *Vodič po Crngrobu*, str. 22–23.

7 Narodni muzej v Ljubljani, danes Narodni muzej Slovenije.

8 France Stele je bil že v času Avstro-Ogrske monarhije deželni konservator za Kranjsko pri C.-kr. centralni komisiji za varstvo spomenikov na Dunaju; med letoma 1919 in 1938 je bil vodja spomeniške službe za Slovenijo.

vrsto informacij – od formalnega opisa do ikonografske razlage.⁹ Stele je leta 1935 zabeležil, da je na stenah crngrobske severne cerkvene ladje ob odkrivanju fresk naletel na več plasti srednjeveških poslikav.¹⁰ Ker so bile omenjene tri podobne površinsko precej poškodovane, se je Stele v vlogi konservatorja odločil, da jih bodo sneli na račun kvalitetnejših starejših slikarij. Tri leta zatem je v konservatorskem poročilu zapisal: [...] *Deli teh slik* (Mojstra Bolfganga – op. avtorice), *ki so bili preveč fragmentarni, so bili sneti in shranjeni v zbirki Spomeniškega referata*.¹¹ Isti avtor je leta 1962 v vodniku po Crngrobu zapisal, da so vse tri sneli in jih prenesli v Narodno galerijo.¹²

Matej Sternen se je poleti 1935 kot konservator-restavrator v soglasju s Steletom, vodjem spomeniške službe, lotil snemanja treh slabše ohranjenih Bolfgangovih podob; odločila sta se za strpiranje, izjemno natančen in občutljiv ter tvegan postopek, žal (pre)večkrat tudi usoden. Ker je podlaga zgornje plasti poslikave praviloma tanka in se ob luščenju od spodnje plasti rada lomi, je le od nadaljnje previdnosti med prenosom in prevozom do restavratorske delavnice, od spretnosti konservatorja-restavratorja odvisno, ali bo sneta stenska slika preživel vse postopke ali pa se bo sesula v nešteto majhnih delcev.

In kaj se je zgodilo leta 1935 v crngrobskem primeru? Že med samim postopkom snemanja je večji del *Poklona kraljev* propadel; podobna usoda je doletela tudi *Sv. Martina, ki deli plašč*, medtem ko so *Sv. Ano Samotretjo* uspešno sneli.¹³

V nadaljevanju bomo posvetili pozornost predvsem uspešno sneti *Sv. Ani Samotretji*. Že leta 1910 jo je Stele opisal z naslednjimi besedami: *Pod škofom* (sv. Volbenkom – op. avtorice) *sedeča žena, ki je še zakrita, z dvema otrokoma v naročju. Deklica s krono na glavi je odkrita, od druge figure se vidijo samo roke in eno koleno. Bržkone Sv. Ana Selbdritt*.¹⁴ Za predstavo o podobi figuralne skupine je zapis dovolj nazoren.

Pregled literature, ki obravnava (tudi) Bolfgangovo *Sv. Ano Samotretjo*, bralca kmalu prepriča, da ta plast crngrobskih stenskih slikarij, signiranih in datiranih z

9 ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Terenski zapiski Franceta Steleta: LXXXVIII, 1. 10. 1910, str. 81–84 (o *Sv. Ani Samotretji*); LIV, 18. 7. 1935, str. 41 (o *Poklonu kraljev*, *Sv. Ani Samotretji* in *Sv. Martinu*); LIV, 29. 8. 1935, str. 63–68 (o *sv. Martinu*).

10 Prim.: ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Terenski zapiski Franceta Steleta, LIV, 29. 8. 1935, str. 63–68. – Stenske slike je izpod recentnega beleža dejansko odkrival tedaj perspektivni študent slikarstva Franjo Golob (1913–1941), in sicer ob budnem očesu slikarja in restavratorja Mateja Sternena (1870–1949). Prisotnost zgoraj omenjenih in Janeza Veiderja, starološkega kaplana, pri tej konservatorsko-restavratorski akciji ter njihovo vlogo v posameznih fazah dela nam nazorno predstavlja črno-bela fotodokumentacija, hranjena v INDOK centru Direktorata za kulturno dediščino pri Ministrstvu za kulturo Republike Slovenije.

11 Stele, Varstvo spomenikov (Od 1. jan. 1935 do 10. okt. 1938), str. 95–96.

12 Stele, *Crngrob*, str. 19.

13 Stele je v svoje zapiske na kratko zabeležil: *Posrečeno snetje fresk sv. Ane Samotretje*. – Glej: ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Terenski zapiski Franceta Steleta, LIV, 8. 8. 1935, str. 48; za natančnejšo predstavo o odkrivanju in snemanju fresk v Crngrobu leta 1935 glej: Cerkovnik, *Freske mojstra Bolfganga iz leta 1453 v romarski cerkvi v Crngrobu: okoliščine njihovega odkrivanja leta 1935 in njihova usoda*, str. 147–157.

14 Ikonografski motiv: *Sta. Anna Selbdritt* (nem.) = *Sv. Ana Samotretja* (slo.) – glej: ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Terenski zapiski Franceta Steleta, LXXXVIII, 1. 10. 1910, str. 81–84.

Mojster Bolfgang: *Sv. Ana Samotretja*; sneta freska, na novem nosilcu, nameščena na cerkveni fasadi kot eksponat Muzeja cerkvene umetnosti na Blejskem otoku. (foto: Marijan Zadnikar, 1952)

Mojster Bolfgang: *Sv. Ana Samotretja*, 1453 (detajl) – Marija v Aninem naročju. (Narodna galerija, inv. št. NG S 3343; foto: Bojan Salaj)

letnico 1453, predstavlja enega od kakovostnih vrhov poznogotskega stenskega slikarstva pri nas. Uveljavljena je teza, da je obravnavani mojster ustvarjal pod vplivom poznogotskega realističnega plastičnega sloga, s katerim se je po vsej verjetnosti seznanil na študijskem potovanju po Zgornjem Porenju, kjer si je lahko poglobljeno ogledal tedaj modne slikarije Konrada Witzza (ok. 1400/10–ok. 1445). V Porenju, za katerega je bilo v srednjem veku značilno živahno umetnostno vrenje, je Mojster Bolfgang zagotovo prišel v stik tudi s sodobnimi grafičnimi listi, kar razkrivajo posamezne figure in figuralne skupine crngrobskih podob.¹⁵

Ne glede na slabšo ohranjenost podobe s *Sv. Ano Samotretjo* pa Marija – deklica s krono, ki sedi na Aninem desnem kolenu, nedvomno izdaja Bolfgangovo avtorstvo; večina piscev je ponavljala Steletov in Veiderjev opis ter si pri tem morda tudi pomagala s Steletovo črno-belo fotodokumentacijo, posneto še in situ.¹⁶ Mlajše fotodokumentacije zaenkrat še nismo odkrili, z izjemo posnetka Marijana Zadnikarja, ki je dokumentiral njeno postavitev – na novem nosilcu in okvirjeno ter obešeno na fasado ob vhodu v cerkev na Blejskem otoku.¹⁷ Ta po 2. svetovni

¹⁵ Avtorji grafičnih predlog so bili Mojster igralnih kart, Mojster E. S. in verjetno še kdo. – Glej: Höfler, O Mojstru Bolgangu in nekaterih pogledih na srednjeveško stensko slikarstvo v Sloveniji, str. 343–364; Cerkovnik, Nekaj opazanj o sv. Ani Samotretji Mojstra Bolganga v Crngrobu, bakrorezu Israela van Meckenema in izgubljeni kompoziciji Mojstra E. S., str. 211–220.

¹⁶ Hranjena je v INDOK centru Direktorata za kulturno dediščino pri Ministrstvu za kulturo RS.

¹⁷ Vir: https://situla.gov.si/SI_INDOK_FF_f00000-s20983p.html (16. 2. 2022).

Mojster Bolfgang: *Sv. Ana Samotretja*; izrez s snete freske, nameščene na cerkveni fasadi na Blejskem otoku kot eksponat Muzeja cerkvene umetnosti. (foto: Marijan Zadnikar, 1952)²²

vojni ni več služila cerkvenim obredom, ampak je bila skupaj s proštijo namenjena muzeju cerkvene umetnosti in obrti, vsebino zanj pa so morali pripraviti kustosi Narodnega muzeja. Za obiskovalce so ga odprli junija 1952, svojemu namenu pa je služil le dobrih deset let.¹⁸ In prav iz začetka tega obdobja je Zadnikarjev posnetek.¹⁹ Nanj je nazadnje pred desetimi leti opozorili Gašper Cerkovnik, in sicer v dveh člankih: v prvem je predstavil zgodovino odkrivanja stenskih slik Mojstra Bolfganga v Crngrobu in njihovo nadaljnjo usodo,²⁰ v drugem se je osredotočil na kompozicijo Bolfgangove *Sv. Ane Samotretje* in grafičnemu listu, ki je freskantu služil za predlogo.²¹ Cerkovnik je, ne da bi videl izvirnik, s pomočjo Zadnikarjevega posnetka figuralno skupino natančno in živo opisal, prvi navedeni članek pa zaključil z besedami:²²

*Za Sv. Ano, ki je bila na milost in nemilost prepuščena blejski alpski klimi, ni veliko upanja, da je preživela, [...].*²³

Bolfgangova *Sv. Ana Samotretja* iz Crngroba je namreč v zadnjih petih desetletjih veljala za pogrešano, morda celo izgubljeno, saj je po ukinitvi Cerkevnega muzeja na Blejskem otoku za njo izginila vsaka sled.

Konec minulega leta pa se je izkazalo, da temu le ni tako. Iz Župnije Stara Loka so se obrnili na Narodno galerijo z vprašanjem, če morda hranijo sneto fresko *Sv. Ane Samotretje* Mojstra Bolfganga, izvirno iz romarske cerkve v Crngrobu. Župnija Stara Loka je ena od skupno šestih lokalnih partnerjev, ki sodelujejo v projektu *Crngrob naokrog* (1. 4. 2021–31. 3. 2023); finančno plat pokrivata Evropska unija iz Evropskega sklada za razvoj podeželja in Republika Slovenija v okviru Programa razvoja podeželja 2014–2020; projekt koordinira Ministrstvo

18 Žvanut, Narodni muzej na Bledu – prijatelj ali sovražnik, str. 315–317.

19 Hranjen je v INDOK centru Direktorata za kulturno dediščino pri Ministrstvu za kulturo Republika Slovenije. – Glej: https://situla.gov.si/SI_INDOK_FF_f00000-s20983p.html (16. 2. 2022).

20 Cerkovnik, Freske mojstra Bolfganga iz leta 1453 v romarski cerkvi v Crngrobu : okoliščine njihovega odkrivanja leta 1935 in njihova usoda, str. 156, sl. 16, 17 (izrez snete freske).

21 Cerkovnik, Nekaj opažanj o sv. Ani Samotretji Mojstra Bolfganga v Crngrobu, bakrorezu Israhela van Meckenema in izgubljeni kompoziciji Mojstra E. S., str. 212, sl. 1.

22 Glej op. 20, str. 157.

23 Glej op. 17.

za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano, za vsebino je odgovoren Loški muzej Škofja Loka. Namen projekta je poskrbeti za kakovostno promocijo sakralnega objekta, ga obogatiti z dodatnimi kulturnimi in izobraževalnimi vsebinami ter omogočiti večjo dostopnost, a ne le lokalnemu prebivalstvu, temveč tudi širši domači in tuji zainteresirani javnosti. Cilj projekta je ustvariti večjo prepoznavnost cerkvenega objekta, ki naj postane kulturno stičišče, zanimivo tudi kot destinacija kulturnega turizma.²⁴ Župnija želi predstaviti vse faze zgodovinskega razvoja romarskega cerkvenega objekta, zato njeni člani raziskujejo in proučujejo vse, kar je povezano s tem kulturnim spomenikom. Ob tem so v literaturi našli tudi na informacijo, da Bolfgangovo sneto fresko *Sv. Ane Samotretje* hrani Narodna galerija.²⁵

Podatka, kdaj jo je naš osrednji umetnostni muzej za starejšo likovno dediščino prevzel, zaenkrat nismo izsledili. Vemo le, da je bila težka armirana plošča s fragmentarno ohranjeno *Sv. Ano Samotretjo* z licem naslonjena proti steni v kletnem depoju v poslopju Narodnega doma. V času priprav na nedavno prenovo je bilo treba ta častitljivi objekt izprazniti; ob tem se je ponudila priložnost dopolniti morebitne manjkajoče podatke v inventarni knjigi in obnoviti fotodokumentacijo umetnin, s katerimi je rokovanje oteženo zaradi pretiranih dimenzij ali izjemne teže. Ena izmed njih, ki smo jo ob tej priložnosti oteli pozabi, je – lahko bi rekli – ponovno najdena *Sv. Ana Samotretja*,²⁶ ne najboljše ohranjena sneta stenska slika, ki je izvirno krasila severno steno vzhodne traveje severne ladje romarske cerkve Marijinega oznanjenja v Crngrobu – podoba, ki jo je leta 1453 naslikal Mojster Bolfgang.

Mojster Bolfgang: *Sv. Ana Samotretja*, 1453; sneta freska, 150 x 116 cm. (Narodna galerija, inv. št. NG S 3343; foto: Bojan Salaj)

²⁴ Glej: <https://www.loski-muzej.si/crngrob-naokrog/> (16. 2. 2022).

²⁵ Glej op. 12.

²⁶ Narodna galerija, inv. št. NG S 3343.

VIRI IN LITERATURA:

- Cerkovnik, Gašper: Freske Mojstra Bolfganga iz leta 1453 v romarski cerkvi v Crngrobu : okoliščine njihovega odkrivanja leta 1935 in njihova usoda. V: *Acta historiae artis Slovenica* 17, št. 1, Ljubljana : Založba ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, 2012, str. 147–157.
- Cerkovnik, Gašper: Nekaj opažanj o sv. Ani Samotretji Mojstra Bolfganga v Crngrobu, bakrorezu Israela van Meckenema in izgubljeni kompoziciji Mojstra E. S. V: *Historia artis magistra : Amicorum discipulorumque munuscula Johanni Höfler septuagenario dicata*, Ljubljana : Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012, str. 211–220.
- Cerkovnik, Gašper: »Maister Jurko ist schuldig die alltn drey khor abzebrechen.« : o starih treh korih romarske cerkve v Crngrobu. V: *Loški razgledi* 60, Škofja Loka : Muzejsko društvo, 2013, str. 115–126.
- Höfler, Janez: Meister Bolfgangus von Crngrob und die Rolle deutscher Druckgraphik in der Wandmalerei der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts in Slowenien. V: *XXV. Internationaler Kongress für Kunstgeschichte : CIHA, Wien 4.–10. 9. 1983 : Kurzfassungen der Referate*, Wien : Österreichischen Nationalkomitee des C.I.H.A., 1983, AG. 8.
- Höfler, Janez: *Stensko slikarstvo na Slovenskem med Janezom Ljubljanskim in Mojstrom sv. Andreja iz Krašc*, Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete : Partizanska knjiga, 1985, str. 22–25.
- Höfler, Janez: Mojster Bolfgang in njegov krog. V: *Gotika v Sloveniji*, Ljubljana : Narodna galerija, 1995, str. 272–280.
- Höfler, Janez: Meister Bolfgangus und sein Kreis. V: *Gotik in Slowenien*, Ljubljana : Narodna galerija, 1995, str. 271–280.
- Höfler, Janez: *Srednjeveške freske v Sloveniji Knj. 1, Gorenjska*. Ljubljana : Družina, 1996, str. 88–89.
- Höfler, Janez: O Mojstru Bolfgangu in nekaterih pogledih na srednjeveško stensko slikarstvo v Sloveniji. V: *Raziskovanje kulturne ustvarjalnosti na Slovenskem : Šumijev zbornik : ob dvajsetletnici Znanstvenega inštituta*, Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1999, str. 343–364 (Razprave Filozofske fakultete).
- Höfler, Janez: *Der Meister E. S. : ein Kapitel europäischer Kunst des 15. Jahrhunderts*. Regensburg : Schnell + Steiner 2007, str. 26, op. 21, str. 165.
- Höfler, Janez: Mojster Bolfgang iz Crngroba in Gornje Porenje. V: *Zbornik za umetnostno zgodovino* n. v. 45, Ljubljana : Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, 2009, str. 133–141.
- Jenko, Mojca: *Mojster Bolfgang (ok. 1450–1465) Jezusovo rojstvo, 1453*; NG S 1620, Narodna galerija, 2020. https://www.youtube.com/watch?v=e_kSIvdODIY&t=22s (3. 2. 2022).
- Koman, Dušan: Veiderjev Vodič po Crngrobu in današnje stanje spomenikov. V: *Crngrob in okoliške vasi*, Crngrob : Društvo za ohranjanje naravne in kulturne dediščine vasi ; Škofja Loka : Muzejsko društvo, 1998, str. 117–132 (Vodniki po loškem ozemlju ; 7).
- Koman, Dušan: *Crngrob*. Ljubljana : Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, 2000 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije : zbirka vodnikov ; 201).
- Koman, Dušan: Crngrobska cerkev v strokovni literaturi. V: *Loški razgledi* 51, Škofja Loka : Muzejski društvo, 2004, str. 113–141.
- Koman, Dušan: Cerkev Marijinega oznanjenja v Crngrobu. V: *A glej, na tem polju je obrodil stoteri sad : zbornik Župnije sv. Jurija Stara Loka*, Ljubljana : Salve, 2015, str. 265–279, (Memorabilia Locopolitana ; 23).
- Križnar, Anabelle; Höfler, Janez; Sánchez-Soto, P. J.: Las corrientes europeas del gótico : análisis de pinturas murales góticas del siglo XV de la iglesia de la Anunciación de María (Crngrob, Eslovenia). V: *Cuadernos de restauración* 5, Sevilla : Colegio Oficial de Bellas Artes, 2004, str. 83–88.
- Križnar, Anabelle: Fragmenti stenskih poslikav, hranjenih na Filozofski fakulteti v Ljubljani, in njihova provenienca. V: *Zbornik za umetnostno zgodovino* n. v. 41, Ljubljana : Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, 2005, str. 167–173.

- M. Uč. [Jenko, Mojca]: Bolfgangus de ...cz... : V: *Enciklopedija Slovenije* 1, Ljubljana : Mladinska knjiga, 1987, str. 317.
- Stele, France: *Terenski zapiski* (LXXXVIII, 1. 10. 1910, str. 81–84; LIV, 18. 7. 1935, str. 41; LIV, 8. 8. 1935, str. 48; LIV, 29. 8. 1935, str. 63–68). ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta.
- Stele, France: Varstvo spomenikov (Od 1. jan. 1935 do 10. okt. 1938). V: *Zbornik za umetnostno zgodovino* 15, Ljubljana : Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, 1938, str. 95–96.
- Stele, France: *Crngrob*. Ljubljana : Mladinska knjiga : Zavod za spomeniško varstvo LRS, [1962 ?], 72 str. (Spomeniški vodniki ; 3).
- Veider, Janez: *Vodič po Crngrobu : čudodelna crnogrobska Marija*. Škofja Loka : Založništvo Franc Kokalj, 1936, 68 str.
- Zadnikar, Tomaž: Mojster Bolfgang na Gornjem Porenju : nekateri novi viri za sliko Kristusovega rojstva v Crngrobu. V: *Zbornik za umetnostno zgodovino* n. v. 40, Ljubljana : Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, 2004, str. 71–99.
- Žvanut, Maja: Narodni muzej na Bledu – prijatelj ali sovražnik. V: *Bled 1000 let : Blejski zbornik 2004*, Radovljica : Didakta, 2004, str. 315–317.

Zusammenfassung

Ehrengruben am Moosbach: Maister Bolfgangs Anna selbdritt wieder unter uns

Die Wallfahrtskirche Mariä Verkündigung im Ort Ehrengruben am Moosbach (Crngrob) ist eines der wichtigsten Denkmälern der älteren bildenden Kunst auf slowenischem Boden. Im Jahr 1453 hat Meister Bolfgangus, einer der besten Freskanten der Mitte des 15. Jh. auf unserem Boden das östliche Joch des Nordschiffs mit Fresken geschmückt. Sein Werk wird dem Stil des spätgotischen plastischen Realismus zugeschrieben, beim Schaffen hat der Maler die Grafikvorlagen des Meisters E. S. angewendet.

France Stele, der Leiter des Denkmalschutzes für Slowenien, hat im Sommer 1935 entschieden, dass drei schlecht erhaltene Fresken des Meister Bolfgangus abgenommen werden, da sie besser erhaltene Fresken aus dem Anfang des 14. Jh. überdeckten. Der Restaurator Matej Sternen hat sich für das Strappo-Verfahren entschieden, allerdings wurde nur das Bildnis der Anna selbdritt erfolgreich abgenommen. Die Freske bekam einen neuen Träger, wurde konserviert und für die Präsentation vorbereitet. Im Jahr 1952 wurde sie in die Ausstellung im Museum der kirchlichen Kunst an der Insel des Bleder See einbezogen. Mitte der 60. Jahre wurde das Museum abgeschafft und die Spur nach Bolfgangus Anna selbdritt ging verloren. Die Pfarre Stara Loka, die Kirche in Ehrengruben am Moosbach (Crngrob) ist eine Filialkirche, ist eine der sechs lokalen Partner des Projekts Crngrob naokrog (1. 4. 2021–31. 3. 2023). Das Projekt wird durch das Europäische Landwirtschaftsfonds für die Entwicklung des ländlichen Raums (ELER) mit dem Ziel, das Ort zu popularisieren und ihn nicht nur als ein religiöses Zentrum, sondern auch als Kultur und Touristenpunkt vorzustellen, sofinanziert. Die Pfarrmitglieder von Stara Loka nahmen sich zur Aufgabe, alle Geschichtsphasen des Pilgerorts zu präsentieren und forschen alles bekannte über dieses Kulturdenkmal.

Am Ende des Jahres 2021 haben sie in der Narodna galerija in Ljubljana nachgeforscht, da France Stele im Führer über Crngrob, dass Bolfgangus Freske der Anna

selbdritt ebenda aufgehoben sei, schrieb. Die Nachforschung war erfolgreich: allerdings sind Daten über die Übernahme der gesuchten Freske in Narodna galerija bisher nicht gefunden. Man weiß, dass eine schwere armierte Platte mit dem Bild der Anna selbdritt im Kellerdepot des Narodni dom mit der Bildfläche gegen die Wand gestellt war. Es wurde bei den Vorbereitungen auf die große Renovierung des Gebäudes von Narodni dom seit Kurzem, gefunden. Der Finder hat das Werk nur ikonografisch erkannt, die Herkunft der Autor und die Entstehungszeit blieben bisher unbekannt. Die Nachforschung aus Stara Loka hat dieses Rätsel durch die Fotodokumentation des Konservators Marijan Zadnikar, der im Jahr 1952 die Aufstellung der Freske im Museum der Kirchenkunst an der Insel des Bleder See fotografierte, gelöst.